

Дуса К. Л.

БІЛЬШЕ НІЖ ПУТІВНИК: ЕМОЦІЙНИЙ ВІДГУК І ОСОБИСТІ ВРАЖЕННЯ ВІД МАНДРІВОК ДО КИЄВА В ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ ЗЛАМУ ХVІІІ–ХІХ ст.

У статті на прикладі подорожніх записок трьох авторів: німецького лікаря Оттона фон Гуна, російського письменника-сентименталіста Владіміра Ізмайлова та російського князя Івана Михайловича Долгорукова, які відвідали Київ на початку ХІХ ст., розглянуто ті риси записок, що відрізняють їх від путівників, які з'являться трохи пізніше – в середині ХІХ ст. Попри деякі спільні аспекти, як-от місця, обов'язкові для відвідання, захоплення святинями і старовиною, ці два різновиди подорожньої літератури мали і значні відмінності. Адже кожен із мандрівників мав власний порядок денний, що визначав унікальність його маршруту. А найголовніше – подорожні записки, на відміну від путівників, фіксували живу реакцію людей на те, що вони бачили в місті. Ця реакція залежала від багатьох факторів: віку, характеру, особистих уподобань мандрівника. Окрім того, подорожні записки відображали повсякденні практики міста і містян, а також особисті спостереження і враження від них подорожнього.

Ключові слова: подорожні записки, Київ, Російська імперія, путівники, ХІХ століття.

Зображення певного місця в путівниках і подорожніх записках можна порівняти з двома сторонами однієї медалі. Путівник, який стає поширеним культурним явищем лише ближче до середини ХІХ ст., уособлює настановче, статичне, ніби застигле в часі представлення певного місця. Читачі путівника подекуди видаються пасивними споживачами, що сліпо дотримуються рекомендацій і приписів укладачів подорожника. Едвард Форстер дуже влучно описав залежність туриста ХІХ ст. від путівника у своєму романі «Кімната з видом». Головна героїня Люсі Ганічерч вирушає оглядати Флоренцію і з'ясовує, що її компаньйонка не лише залишила її саму, а й прихопила із собою дорогоцінний примірник путівника Бедекера. Ця ситуація доводить її до розпачу: «Як тепер знайти шлях додому? І як вона зможе зорієнтуватися у Санта-Кроче? Її перший ранок був зіпсований, а може ж статися так, що вона більше ніколи не побачить Флоренцію. Ще декілька хвилин тому вона почувалася такою натхненною, говорила, як освічена жінка, і майже переконала себе у власній оригінальності. Нині ж вона увійшла до церкви пригнічена й принижена, адже навіть не пам'ятала, чи побудували її францисканці, а чи домініканці. Звісно ж, ця будівля, мабуть, була дивовижна. Але ж наскільки вона нагадувала сарай! І як тут зимно! Звісно ж, десь тут були фрески Джотто, і в безпосередній близькості від такого скарбу вона, мабуть, могла б відчутися щось справжнє. Але ж хто скаже їй, котрі з них створив Джотто? Вона ходила церквою, демонструючи деяку

зверхність, адже не хотіла виявляти надмірне захоплення пам'ятками, щодо авторства і датування яких вона не була впевнена» [12].

Інша сторона медалі – це подорожні записки: вони, на відміну від путівників, є втіленням активного начала, адже містять не лише перелік реально відвіданих місцевостей, а й опис вражень та особистих спостережень, емоційний відгук мандрівника на побачене.

У низці своїх попередніх досліджень я аналізувала різні аспекти і тематики, актуальні для путівників по Києву ХІХ – початку ХХ ст., як-от закладення канону паломницького путівника [2], творення нового образу Києва як модерного міста [1], а також еволюція путівників у контексті дискусії про смак [3]. Утім, у цій статті мені хотілося б звернутися до подорожньої літератури, в якій описано мандрівки до Києва зламу ХVІІІ–ХІХ ст. Я розглядатиму їх як початок творення «київського тексту», пізніше закріпленого в паломницьких і туристичних путівниках. На основі аналізу подорожніх записок я хочу розглянути відвідання Києва як реальну практику – щоденні прогулянки містом, щоразу інші, залежно від особи мандрівника, а також проаналізувати особисті враження та емоційні відгуки подорожніх на відвідання того чи того місця чи пам'ятки.

Для аналізу я обрала декілька популярних подорожніх записок мандрівників, які відвідали Київ на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. Є різні підходи до роботи з подорожньою літературою. Наприклад, Олексій Толочко аналізував подорожні записки

російських мандрівників XVIII–XIX ст. з огляду на творення образу Малоросії в російському імперському дискурсі [9], а також відстежив трансформацію образу Києва з православної святині на «слов'янські Помпеї» – місце колишнього давньоруського центру [8]. Його в подорожніх записках, серед іншого, цікавили певні усталені образи, поширені тропи, які подекуди перекочувували з одного тексту до іншого. Мене ж у цих записках цікавитимуть відображені в них практики, обрані мандрівниками маршрути, емоційні відгуки на приїзд до міста, на деякі святині і пам'ятки. Окрім того, зважаючи на те, що ці мандрівки відбувалися в період, який передував виникненню конвенційних путівників по Києву, можна припустити, що ці записки (деякі з них пережили по декілька перевидань) так чи інакше могли вплинути на авторів і упорядників путівників. Отже, я намагатимусь звертати увагу (де це можливо) на спільні та відмінні для подорожніх записок і путівників мотиви.

Вступ

На злам XVIII–XIX ст. припадає розквіт подорожніх записок. Враження від подорожей також проникають у романи і поезію. Особливістю цього часу було те, що характер опису дослідницьких та туристичних подорожей став надзвичайно подібним, адже тоді вважали, що всяка подорож має бути корисною, джерелом пізнання чогось нового для мандрівника. Сама назва «турист» з'явилася наприкінці XVIII ст. передовсім на позначення тих, хто відбував так звані «гран-тур», тобто представників еліт, які відвідували європейські країни (обов'язково в маршруті була Італія) для тривалого і докладного ознайомлення, насамперед, зі старожитностями. Але вже на межі століть туристами стали не лише представники еліт, а популярними напрямками подорожей стали не лише мандрівки за кордон, а й всередині власних країн [13, с. 47–48]. Також на межі цих століть пізнавальний аспект подорожніх записок поступився місцем емоційному. Популярними стали «сентиментальні» описи подорожей: «емоційні пригоди, які могли продемонструвати власну чуттєвість [мандрівника] та переважну доброзичливість усього людства; а в їхніх описах уперше з'явилася нова техніка писання про власне “я”, висловлення потоку думок і почуттів» [13, с. 49].

Більше подорожувати в цей період починають і всередині Російської імперії. Подорожні записки, які я аналізуватиму в цій статті, написали мандрівники, які їхали з Росії, щоб, серед іншого,

відвідати Київ. Автори обраних подорожніх записок – це німецький лікар Оттон фон Гун [5], князь Іван Долгоруков [5] та письменник-сентименталіст Владімір Ізмайлов [7]. Кожен із цих чоловіків подорожував з різною метою.

Фон Гун восени 1805 року супроводжував графа Олексія Кириловича Розумовського, консультуючи його щодо облаштування медичних закладів у його маєтках (тому не дивно, що автор багато уваги приділяє санітарно-гігієнічному стану різних місцевостей), хоча його подорож до Києва мала винятково пізнавально-розважальну мету (компанію йому склали донька і товариш – ще один німець).

Подорож Владіміра Ізмайлова відбулася хронологічно найраніше – наприкінці XVIII ст., а саме у 1799 р. (точні дати не вказано, але з описів випливає, що йдеться про теплу пору року), автор подорожував для власного задоволення і нових вражень.

У випадку ж із подорожжю Івана Михайловича Долгорукова влітку 1817 р. маємо приклад повторної мандрівки старшої людини у важкий період життя вже колись відвіданими місцями, тому градус захоплення і приємного очікування тут дещо нижчий у порівнянні з двома іншими подорожніми записками (він, як і фон Гун, подорожує не сам, а в супроводі дочок).

Отже, обрані для аналізу записки мають три дещо різні перспективи: погляд іноземця, погляд росіянина, який уперше відвідує Київ з метою гарно провести час, і погляд росіянина, який уже бував у Києві і приїхав сюди вдруге з наміром відвідати своїх родичів, а також здійснити паломництво.

Очікування і враження від в'їзду до Києва

Почати пропоную з аналізу того, як мандрівники реагують на в'їзд до міста, адже майже в усіх подорожніх записках опис наближення до Києва супроводжується емоційно насиченим очікуванням, певним хвилюванням і піднесеними відчуттями. Не останню роль відіграють точка і час в'їзду до міста.

Оттон фон Гун нарікає, що якби він напередодні зупинився в іншому місці за Дніпром і в'їжджав би в Київ трохи пізніше за 6 годину ранку, то це дало б змогу значно краще насолодитися мальовничим розташуванням цього міста [5, с. 100].

Ізмайлов дорогою також не може дочекатися, коли ж за степами і лісами з'явиться Київ: *«Летел мыслями к предмету пламенных желаний... Я терял терпение. В то время, когда любопытство мое обвиняло в медленности всю природу,*

зазеленелся густой сосновый лес, и несколько выше его, подобно блестящей точке, сверкнула одна золотая глава Печерской Лавры. Вот Киев, твердил я сам себе, вот Киев, и чувствовал удовольствие» [7, с. 9–10]. Ізмайлов в очікуванні в'їзду до Києва марив, уявляючи собі сцени часів «когда Киевское княжество стеноло под игом чуждых народов» (певно, похмурі думки навіювали темні ліси, повз які він проїжджав).

Іван Долгоруков, хоча вже й бував у Києві, все одно висловлює (хоч і стримано) нетерпіння і бажання швидше побачити місто: «то же нетерпение в путешественнике. Видишь Лавру. Кажется, уже под стенами ее. Нет! Новый изворот в сторону, и предмет твой опять удаллся» [6, с. 105].

Коли ж місто нарешті постає перед очима мандрівників, це збуває в них низку різноманітних думок і асоціацій.

Долгоруков, наближуючись до Києва з боку Дніпра, висловлює думку про те, що «картина мест, окружающих град Божий со всех сторон, с каких к нему ни подъедешь, отменно хороша», хоча сам, врешті-решт, в'їжджає в місто пізно ввечері, коли жодних краєвидів уже побачити неможливо [6, с. 105].

Німецький лікар, природно, порівнює мальовничі види Києва з настільки ж мальовничими місцями Європи. Наприклад, він пише про те, що красу київських пейзажів неможливо передати словами так само, як і красу Рейнського водоспаду: «Природные сцены такого рода должно видеть самому. Описывать же можно только дела рук человеческих. Я видел города при Рейне, при Дунае, и в Швейцарии. Ни один из всех своим местоположением не может сравняться с Киевом, разве может быть один только Гейдельберг» [5, с. 101].

Ізмайлов, нарешті побачивши Київ, вивергає на читача розлогий пасаж захопливого опису, що рясніє епітетами і порівняннями: «Величественный Днепр, в синей равнине развивается нечувствительно передо мною. Я вижу амфитеатр гор, которые возвышаются из уступов в уступы, служат величественным пьедесталом для святых храмов, божеству посвященных, и от лица земли подносят их к небу, которое осеняет, кажется, золотые купола – вижу величие Бога, торжество веры и союз неба с землею – вижу обширный луг, усыпанный народом, реку, покрытую лодками, и лодки, наполненные людьми всякого пола и возраста – вижу тысячи богомольцев высаженных на другом берегу, преклоняющих колени перед алтарями и с верою идущих по крутым стезям горы» [7, с. 12–13].

Автори та упорядники перших паломницьких путівників середини ХІХ ст. вочевидь не брали до уваги важливість моменту в'їзду до Києва. У них паломник/андрівник одразу ж опиняється всередині міста. Ця ситуація змінюється вже в модерних туристичних путівниках зламу ХІХ–ХХ ст., в яких починають рекомендувати способи приїзду до Києва. Деякі з них помітно наближаються до подорожніх записок за своєю ангажованою позицією, і в них також не бракує поетичних описів віддалених київських краєвидів і рекомендацій щодо кращих шляхів потрапляння до міста. Богуславський відкриває свій путівник не менш художнім описом міста, ніж автори подорожніх записок, починаючи його словами: «Полна чарующей прелести панорама Киева, когда подъезжаешь к нему по железной дороге» [10, с. 3] і пізніше додаючи, що київський пейзаж з боку Дніпра є ще чарівнішим.

Обрані мандрівниками маршрути

Поглянемо на маршрути, які вибудовували для себе автори аналізованих подорожніх записок. Це також одна з тих практик, яка очікувано відрізняється від того, що знаходимо в пізніших путівниках, які пропонують усталені маршрути (наприклад, паломницькі путівники середини ХІХ ст. рекомендують починати з відвідання Києво-Печерської лаври, далі радять вклонитися святиням Старого міста, потім – Подолу тощо [2, с. 26–27]). Проте реальні мандрівники не дотримувались жодних усталених схем, а завжди обирали маршрут, що був для них зручнішим і відповідав їхнім щоденним планам.

Наприклад, фон Гун мав рекомендаційні листи до людини, яка одразу ж запропонувала показати йому Михайлівський та Софійський собори, а також Андріївську церкву. Але Лавра є наступним пунктом його київського маршруту. І він традиційно завершує оглядини міста Подолом, попередньо навідавшись до лютеранської частини міста.

Натомість Ізмайлов рухається найбільш традиційним шляхом: починає огляд саме з Лаври, після цього присвячує час святиням Старого міста, потім спускається на Поділ і знову повертається у Верхнє місто (хоча записки Ізмайлова зазнали найпомітнішої літературної обробки і навряд чи точно відповідають реальним подіям).

Долгоруков, основною метою подорожі якого було паломництво, також починає свій київський маршрут з Києво-Печерської лаври, надалі щоранку відвідує службу там чи в іншій обителі і планує так побувати в усіх обителях Києва.

Вечорами ж князь хоче милуватися різними малювничими краєвидами міста. Через це його маршрут не є таким послідовним, як інших двох мандрівників: помилувавшись краєвидом з Андріївської гірки, наступного дня він іде в печери, а зводивши своїх дочок на місце хрещення, він пізніше веде їх ятками і магазинами, іншого дня, насолодившись краєвидом зі схилів Царського саду, він відвідує Михайлівський монастир тощо. Отже, Долгоруков справді поводить як людина, з містом уже знайома – він не прагне першочергово побувати в місцях «обов'язкових для відвідання», натомість обирає ті, що найбільше припали йому до душі під час першої подорожі (а це здебільшого місця, з яких відкриваються гарні краєвиди).

Об'єднує всі ці маршрути лише те, що кожен із мандрівників у тому чи іншому порядку відвідує всі три частини міста. Далі поглянемо, що саме відбувалося під час візитів до деяких із цих місцевостей і які емоції це викликало в мандрівників.

«Быть в Киеве, и не сходить в пещеры, непростительно»

Як ми бачили, усі троє мандрівників обов'язково прагнули потрапити до Лаври.

Іноземець фон Гун повідомляє, що ще задовго до своєї подорожі чув про святість цього місця, тож із великим нетерпінням очікував на те, щоб його побачити [5, с. 105]. Цей досвід відвідин Лаври він порівнює з досвідом відвідання Рима, а велич її центрального собору – із величчю соборів св. Петра в Римі і св. Стефана у Відні. При цьому складається враження, що німець чи то не вловив, чи то не запам'ятав назви Успенської церкви, тому що жодного разу не згадує її, хоча вона вочевидь викликає в нього неабияке захоплення: «...сие огромное здание с толикою смелостью на высочайшей вершине горы, подкрепленное пылким, в те златые времена, господствовавшим воображением. Высокий, благородный вкус, также и красота архитектуры, составляют главную черту сего огромного строения» [5, с. 106].

Якщо порівнювати враження мандрівників від візиту до Успенського собору з тими деталями, на які звертали увагу паломницькі путівники, то знаходимо несподіване відлуння. Це один із тих моментів, який, імовірно, збудить і втомить сучасного читача паломницьких путівників по Києву. Упорядники цих путівників подавали нескінченний перелік скарбів і коштовностей, що зберігалися тут, вони послідовно і докладно, як grosбухи чи майнові реєстри, перераховують

внутрішнє убранство і всі цінності, що містяться, зокрема, в ризниці Успенського собору [4, с. 31–34; 11, с. 27–35]. Як видно з подорожніх записок, такий докладний перелік коштовностей справді мав сенс, адже мандрівників ще до появи паломницьких путівників уражали і захоплювали розкоші й коштовності.

Найяскравіше це видно в записках фон Гуна, який ніби й виправдовується за це: «Сокровища же великой нации принесены здесь в жертву Владыке мира, по чему ж не дивитесь, есть ли буду далее говорить только о золоте, серебре, жемчугах, и алмазах» [5, с. 106]; і, справді, наступні дві сторінки рясніють докладними описами золотих і срібних іконостасів, переліком вмісту кожної із п'яти шаф ризниці. Автор так підсумовує цей досвід: «Множество предметов затмевает память так, что при воспоминании всего там виденного, помнишь только, что видел много золота, серебра, жемчугу и драгоценных камней» [5, с. 107].

Ізмайлов, вочевидь, не мав змоги подивитися скарби ризниці, але і він докладно описує коштовності Успенського собору, доступні для огляду богомольців. Утім, Ізмайлова, який позиціонує себе як послідовника просвітницьких ідей, значно більше цікавлять згадки про історичних осіб – портрети і місця поховання героїв минулого. На його думку, зображення великих князів і гетьманів мають вельми потішити патріотів [7, с. 21–23]. Тож автор користується цим приводом навести короткі відомості про Хмельницького, Острозького, Наливайка і Румянцева-Задунайського, виводячи з цього мораль про те, що приклад діяльності цих осіб надихатиме християн, які приходять помолитися до Лаври, на героїчні звершення: «И я хочу иметь бессмертное имя! Воскликнет он, и обратится от ничтожества к деятельности» [7, с. 24].

Долгоруков поставився до скарбів лаврської ризниці значно стриманіше, адже він міг порівняти їх зі значно багатшими запасами Троїце-Сергієвої лаври. Тож він наводить перелік лише з дев'яти предметів, які вразили його найбільше, серед них, зокрема, шестипудова срібна чаша, оздоблений діамантами жезл графа Румянцева, вже згадані фон Гуном прикрашені перлами митри тощо [6, с. 116–117].

Як окрему подію всі мандрівники описують відвідання лаврських печер.

Для фон Гуна це новий досвід, якого він не може дочекатися, тож він докладно описує навіть сам процес входження до печер: «Ослепленные снегом, вступили мы в темный притвор, подле алтаря церкви построенный. Тут приял нас

другой монах. Розданы восковые свечи каждому из нас, наперед сказано нам было, чтоб к мощам не прикасались, и уже мертвая тишина царствовала около нас. Железная дверь ко храму святых отворилась с скрипом, и мы в страхе и трепете ожидали, что произойдет далее» [5, с. 108–109]. У цьому описі наведено дрібні деталі, яких немає в путівниках: роздача свічок, заборона торкатися мощів, супровід монахом тощо. Гун, як може, іноді з помилками в іменах (як зауважує перекладач тексту), описує тих святих, які його найбільше вразили: Антонія (від якого можна розгледіти тільки складені разом долоні, скаржитесь німець), Йоана Багатостраждального, Феофана і Нестора. Останній викликав в Оттона фон Гуна найбільший емоційний відгук, адже тут він побачив *«первого дееспособного России... почивающего в серебряной раке. Если б голова моя уже не была открыта, то конечно пред сим великим мужем снял бы свою шляпу в почтение ему»* [5, с. 109–110]. Мандрівник ділиться враженнями від структури печер, всередині яких є маленькі церкви і багато перехресть, і хоча доросла людина може в них стояти рівно, але проходить тут доволі вузькі і двом особам важко розминутися. Як лікар фон Гун оцінює якість повітря всередині печер (воно тут *«чисте й тепле»*), а також стан здоров'я місцевих ченців, які *«все имеют вид весьма здоровых людей, наслаждающихся спокойствием и суть по большей части люди рослые»* [5, с. 115].

Опис досвіду відвідання печер Ізмайлова в чомусь перегукується з фон Гуновим, але є значно коротшим і містить більше емоційних вражень, ніж конкретної інформації. У його записках також наявний мотив очікування і контрасту входження зі світла в темряву, він порівнює це зі входженням до царства тіней [7, с. 30]. Він також згадує про те, що його супроводжував чернець, *«облеченный в вечный траур»*, який дав йому в руку свічку і в уста якого автор вкладає поетичну промову про силу віри святих, що покоїлися в цих печерах. Утім, з усіх святих увагу мандрівника привернув лише напівзакопаний у землю Йоан Багатостраждальний, та й той викликав у нього не благоговійні почуття, а радше жах: *«Невольный ужас овладел мною, и взоры мои чрез каменные своды и через хладные прахи, летели на небо, как будто ожидая ответа и успокоения»* [7, с. 32]. Ізмайлова гнітить тиша і темрява, і він щасливий нарешті вийти з-під землі: *«светозарное солнце осыпало нас блеском лучей своих; и мне казалось, что я возвратился к чувству жизни и радости. Зелень, которая покрывала землю, светлая река, которая омывала подошву горы, хоры веселых птичек и присутствие живых людей утешили сердце»*

мое, которое на час прикасалось к ужасам человеческого разрушения» – характерно, що, в кінцевому підсумку, він виходить не з відчуттям того, що щойно відвідав місце концентрованої святості, а радше страхітливе місце оцього «людського руйнування» [7, с. 33].

Іван Долгоруков відвідує печери на третій день свого перебування в Києві, зауважуючи: *«Быть в Киеве, и не сходить в пещеры, не простительно»*. В його описі немає ані захоплення фон Гуна, ані жаху Ізмайлова: *«Никакой нет перемены ни в чем: та же безмолвная святыня, праведники почивот в мире, в вертепах, ими избранных, в кои не проходит ни луч солнца, ни суетные отголоски мира не раздаются»* [6, с. 107]. Він зазначає, що мав змогу прикласти до всіх святих, окрім того, йому на голову надягли шапку Йоана Багатостраждального, яка нібито зцілює від головного болю, від якого потерпав Долгоруков. Останнє, що він занотовує про печери, – тут залишилися сліди минулорічного перебування імператора, наприклад, у церкві св. Антонія з'явилася табличка про те, що імператор відбув тут обідню.

Київські краєвиди

Усі мандрівники, які хоч уперше, хоч удруге приїжджали до Києва, відвідували Андріївську церкву, і жодного з них не залишив байдужим краєвид, що відкривався з Андріївської гірки. Імовірно, це місце знаходило найвиразніший емоційний відгук у подорожніх, незалежно від того, в яку пору року вони тут бували.

Фон Гун був щиро вражений красою розташування Андріївської церкви, стверджуючи, що ніколи не зможе його забути: *«Мне кажется, что никакая церковь не может иметь величественнейшего положения; и ежели и здесь молитвы ко Всевышнему проистекают не от чистого сердца, то, конечно, в том виновны только сами молящиеся»* [5, с. 103].

Надзвичайно сильний емоційний відгук викликає відвідання Андріївської гірки в Ізмайлова. Краєвид, що відкривається звідти, наштовхує його на екзальтовані міркування про величчя, на його думку, епізод історії – хрещення киян. Тож він не рефлексує про красу краєвиду, яку бачить перед собою, а натомість програє у себе в голові історичну фантазію на тему хрещення [7, с. 43–44].

Долгоруков, який одразу поставив перед собою завдання зранку ходити на церковні служби, а вечорами насолоджуватися видами природи, у перший же вечір вирушає з родиною до «башти» Андрія Первозванного. В описі цього досвіду ми

можемо побачити незвичну для загалом стриманого наративу автора емоційну реакцію. «*Какая очаровательная точка поверхности!*» – вигукує він. Долгоруков, стоячи на Андріївській гірці, не переживає релігійної екзальтації, як Ізмайлов, і навіть не згадує про те, що це прекрасне місце для звернення до Бога, як фон Гун (цим він займається в інший час і в інших місцях), тут його хвилює тільки краса краєвиду, він милується і насолоджується нею: «*Кто хочет дивиться природе и видит волшебную ее прелесть, тот должен, приезжая в Киев, стать на Андреевской горе: другой подобной нет в России. Можно подняться еще выше Кавказа в Крыму, но не то вокруг себя увидишь, что здесь рассеяно: глаза неподвижно останутся, и первый взгляд на подножие горы приведет в неописанный восторг: он весь принадлежит тут природе*» [6, с. 107].

Як бачимо, мандрівники почали звертати увагу й оспівувати київські краєвиди значно раніше за путівники (першим паломницьким путівникам зовсім байдуже до природи; про краєвиди як особливість Києва почнуть говорити лише туристичні путівники кінця XIX ст. [4, с. 49, 52, 54]). Загалом, проникнення описів краєвидів у подорожні записки було доволі свіжою тенденцією, яка з'явилася щойно наприкінці XVIII ст. як протиставлення попередній традиції «прагматичних» подорожніх записок. Тоді ж автори записок почали не просто нейтрально описувати краєвиди, а в певному розумінні конструювати їх у тому, що стосується відтворення впливу краєвидів на людину [16, с. 42–44]. Але навіть у випадку трьох аналізованих путівників сприйняття краєвидів є дещо різним. Ізмайлова мальовничі краєвиди, як і Андріївська гірка, щоразу наштовхують на чергову історичну фантазію, як, наприклад, під час прогулянки Володимирською гіркою він уявляє собі, як тут колись прогулювався і спілкувався з «Верховною Істотою» князь Володимир [7, с. 59–60]. Як ми вже мали змогу переконатися, фон Гуна краєвиди не залишали байдужим: він говорив про захоплення мальовничістю розташування Києва вже під час в'їзду. Німець розчарований тим, що ніде не може знайти зображення «*прекрасных видов Киева и прямо картинного его положения*». Він також не має змоги насолодитися Царським садом, про який йому казали, що він «*отменно хорош, но я видел его только мимоходом, ибо выпавший снег не позволил мне осмотреть его порядочным образом*» [5, с. 118]. (Варто зазначити, що згаданий тут сніг став неприємною несподіванкою для фон Гуна, адже подорож відбувалася на початку жовтня і мандрівник вочевидь розраховував на кращі погодні умови).

Тож із трьох мандрівників найбільшим шанувальником київських краєвидів очікувано виявляється Іван Долгоруков, який, як і обіцяв, щодня знаходив для вечірніх прогулянок якесь мальовниче місце і в якийсь момент навіть став порівнювати ці місця і виділяти більш чи менш мальовничі. Наприклад, під час поїздки у Видубицький монастир він зазначав: попри те, що йому вихваляли мальовничість цього місця, воно аж ніяк не вразило його після тих видів, які відкриваються з Андріївської гірки і палацової альтанки [6, с. 115]. Подекуди автор дещо навіть екзотизує побачені краєвиди і знаходить красу навіть у тому, як виглядають розкидані під схилами «*хаты, мазанки и беднейшие жилища, которые дают горам киевским новые прелести*» [6, с. 111].

Опис візиту на Поділ як привід звернутися до ще не розглянутих тем

Останній аспект, до якого я звернуся, – це реакція авторів подорожніх записок на відвідання Подолу. Якщо в описах відвідання Лаври та змалюванні краєвидів можна вхопити бодай якісь спільні мотиви в подорожніх записках різних авторів, то розповідь про Поділ наштовхує трьох чоловіків на абсолютно різні думки та асоціації, цей візит став для них нагодою поговорити про теми, які їх цікавлять, але іншого приводу звернутися до них іще не було.

Фон Гун влітає в розповідь про Поділ цілу низку інших тем: перебування тут паломників, багаторелігійність мешканців Києва, облаштування міста і деякі аспекти повсякденного життя. Говорячи про київські контракти, він замислюється про приєднання до Російської імперії польських територій, що, на його думку, вплинуло на збільшення населення Києва як центру губернії і на підвищення цін (тут він наводить приклади тогочасних цін на борошно і дрова). Самі контракти фон Гун порівнює з Ляйпцизьким ярмарком [5, с. 117]. Кількома реченнями автор згадує про Академію, навчання в якій, «*говорят, есть еще настоящее схоластическое*», але віддає належне її зовнішньому вигляду і сумує через втрату тамтешньої бібліотеки під час пожежі. Натомість критикує асортимент місцевих книжкових яток, у яких тільки й можна придбати, що церковні книжки та ікони [5, с. 118]. Нарешті, іноземець підсумовує всі дрібниці, що йому сподобалися в Києві: «*Я не могу также позабыть большой рынок, место здешних прогулок, острог в Печерском и множество колодезей с их кристальною водою на Подоле. Нигде не видал я и не ел столь хорошего белого хлеба, как в Киеве. Я слышал,*

что будто какой-то француз завел здесь это славное печение хлеба. В здеишем модном магазине можно получают наилучшие вещи, к роскоши принадлежащие» [5, с. 119].

Ізмайлова на Подолі зацікавила лише Академія, і він *«пришел требовать позволения видеть Академию»*, куди потрапив у день диспутів. І хоча сама будівля справила на мандрівника добре враження, сам диспут його радше розчарував. Він доходить висновку про схоластичність підходу до навчання, але виправдовує це тим, що Просвітництво в Росії щойно тільки розпочалося і не могло так швидко перескочити від *«Арістотеля до філософії Бекона»* [7, с. 53–55]. Ізмайлов схвально відгукується про бібліотечне зібрання Академії, навіть попри те, що його більшу частину знищила пожежа – він називає його *«бібліотекою смаку і вибору»* і перелічує добрі, на його думку, книжки, які здебільшого написали автори-просвітники [7, с. 56–57].

Нарешті, Долгоруков кілька разів під час свого перебування в Києві згадує про Поділ. Спершу, коли дивиться на нього з висоти Андріївського схилу, називаючи Поділ *«особым городом, выходящим, так сказать, из самых волн Днепра»*. Тоді ж він зауважує, що від часу його попередньої подорожі (1810 р.) ця частина міста була зруйнована пожежею у 1811 р., але це тільки пішло їй на користь: *«Улицы разбиты гораздо правильнее, дома построены в порядке и по хорошим рисункам: везде промежутки наблюдаются в пристойной мере. Нет прежней тесноты, которой опасность доказана была столь пагубным опытом»* [6, с. 106]. Удруге він потрапив на Поділ уже напередодні свого від'їзду з Києва – йде до Флорівського монастиря, в якому останні роки свого життя провела його бабуся Нектарія. Тоді ж Долгоруков звертає увагу на фонтан *«Самсон»*, який справляє на нього приємне враження: *«Этот фонтан очень красит площадь. Жители Подола не могут осушить этой богатой купели»* [6, с. 120–121]. Про Академію він майже не згадує, хіба що в контексті промови її ректора на одному із зібрань.

Висновки

Читаючи подорожні записки зламу XVIII–XIX ст. і порівнюючи їх із путівниками, які з'являться в середині XIX ст., хоч як це дивно, можна знайти деякі спільні моменти. Наприклад, усі мандрівники відвідують місця (хоч і в різній послідовності), які путівники пізніше рекомендуватимуть для обов'язкового ознайомлення (Успенський собор і печери Києво-Печерської лаври, Софійський собор і Михайлівський

монастир, Андріївська церква, Поділ), до того ж усі вони залишають відвідання Подолу на кінець перебування в місті (саме це рекомендуватимуть робити в більшості путівників). Ще один дещо несподіваний спільний аспект: пізніші путівники не просто так докладно описуватимуть коштовності та цінності, що зберігаються в київських церквах, ці речі насправді цікавили відвідувачів, викликали їхнє щире захоплення і бажання своєю чергою перелічити ці коштовності й описати бодай деякі з них.

Проте основне, що можна побачити на прикладі подорожніх записок навіть трьох мандрівників зламу XVIII–XIX ст. – це те, що реальна мандрівка до Києва відрізнялася від *«ідеального типу»* візиту (відповідно до чітко визначеного маршруту, з обов'язковим відвіданням усіх *«вартих уваги»* святинь і пам'яток), пізніше прописаного в маршрутах путівників. Адже мандрівники не дотримувались якихось визначених, універсальних для всіх маршрутів, кожного з них цікавили різні речі: когось більше приваблювали святині, когось старовина і дух давно минулих часів, а когось мальовничі пейзажі. Тобто кожен подорожній перемішався містом відповідно до своїх потреб і зацікавлень, звертав увагу лише на ті речі, які найбільше хвилювали його. Німецький лікар фон Гун мав свої інтереси в місті, але його маршрут залежав від людей, до яких він мав рекомендаційні листи, у Києві ж він найбільше звертав увагу на рекомендовані для відвідання святині, мальовничі місця й практичні питання благоустрою міста. А от старожитності та історичний дух Києва його майже не цікавлять. Натомість саме це становить першочерговий інтерес сентиментального російського письменника Владіміра Ізмайлова, у якого Київ викликає найбільший емоційний відгук саме через свій старовинний дух. Івана Долгорукова, мандрівника, який уже вдруге відвідує Київ, тут цікавлять дві речі – можливість відбути паломництво і насолодитися краєвидами. Саме краєвиди пробуджують у цього доволі стриманого автора бажання писати емоційно насичені пасажі. До речі, путівники аж до другої половини XIX ст. будуть *«сліпими»* до красот київських краєвидів, і це ще один важливий аспект, який відрізняє описи Києва в подорожніх записках від паломницьких путівників. Ще однією відмінністю між проаналізованими подорожніми записками і путівниками середини XIX ст. є насичені емоційні реакції мандрівників на побачене в місті. Також у текстах мандрівників можемо знайти дрібні деталі повсякденних практик і особистих спостережень за життям міста і містян, чого немає в путівниках.

Список використаної літератури

1. Диса К. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. / К. Диса // Живучи в модерному місті : Київ кінця XIX – середини XX ст. / під ред. Олени Бетлій, Катерини Диса, Ольги Мартинюк. – Київ : Дух і Літера, 2017. – С. 82–96.
2. Диса К. Л. Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? / К. Л. Диса // Наукові записки НаУКМА. – 2015. – Т. 169 : Історичні науки. – С. 24–29.
3. Диса К. Л. Путівник як дзеркало смаку: естетичні судження на сторінках киявських путівників зламу XIX–XX ст. / К. Л. Диса // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Т. 194 : Історичні науки. – С. 47–59.
4. Максимович И. Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева / И. Максимович. – Киев : Университетская типография, 1854. – 135 с.
5. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинения Оттона фон Гуна. Перевод с немецкого. Ч. 2. – Москва : Тип. Платона Бекетова, 1806. – 124 с.
6. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. – Москва : Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1870. – 208 с.
7. Путешествие в полуденную Россию Владимира Измайлова. – Москва : в типографии Х. Клаудия, 1805. – Ч. 1. – 142 с. ; ч. 2. – 144 с.
8. Толочко А. От «российского Иерусалима» к «славянским Помпеям» // Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – Киев : Лаурис, 2012. – С. 153–176.
9. Толочко А. Россия «открывает» Украину // Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – Киев : Лаурис, 2012. – С. 47–134.
10. Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание VII С. М. Богуславского. – Киев : Тип. «Последняя новость», 1912. – 124 с.
11. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святыне места киевские. – Киев : Тип. Киево-Печерской лавры, 1853. – 216 с.
12. Blanton C. Travel Writing: The Self and the World / C. Blanton. – New York and London : Routledge, 2002. – 148 p.
13. Forster E. M. A Room with a View [Electronic resource] / E. M. Forster. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/2641/2641-h/2641-h.htm> (date of access: 02.03.2018). – Title from the screen.
14. Thompson C. Travel Writing: The New Critical Idiom / C. Thompson. – London and New York : Routledge, 2011. – 229 p.
15. Whitefield P. Travel: A Literary History / P. Whitefield. – Oxford : Bodleian Library, 2011. – 302 p.
16. Youngs T. The Cambridge Introduction to Travel Writing / T. Youngs. – Cambridge : Cambridge University Press, 2013. – 256 p.

Kateryna Dysa

MORE THAN A GUIDEBOOK: EMOTIONAL RESPONSE AND PERSONAL IMPRESSIONS ABOUT TRAVEL TO KYIV IN TRAVELOGUES OF THE LATE 18TH – EARLY 19TH CENTURY

The author of the article considers the travelogues of three authors who visited Kyiv in the later eighteenth and early nineteenth century: German physician Otto von Gun, Russian sentimentalist Vladimir Izmailov, and Russian prince Ivan Mikhailovich Dolgorukov. Based on the analysis of these travelogues, the author tries to determine some specific features that make them different from the guidebooks that appear later, in the mid-nineteenth century. Though these two kinds of travel literature about Kyiv have some similarities, for instance, they describe must-see sites, they express admiration concerning holy places and ancient sites, they also have a number of differences, because each traveler had his own agenda, plans, and taste that influenced his unique rout around the city: one used to prefer holy places or sites of historical interest, while the other used to be interested in socialization and landscape watching. What was most important, travelogues, unlike guidebooks, captured vivid – often emotional – reaction of people concerning what they saw and experienced within the city. This reaction varied depending on many aspects and circumstances, such as traveler's age, temperament, taste and personal sympathy. Moreover, travelogues reflected everyday practices of the city and its dwellers, as well as personal attitudes and impressions of the three authors. For instance, von Gun was most impressed by holy places, treasures of the local churches, and picturesque disposition of Kyiv. Vladimir Izmailov, the most verbose and emotional of the three travelers, felt exalted about ancient spirit of the city, while rather reserved and oldest of all Ivan Dolgorukov was mostly moved by picturesque landscapes of Kyiv.

Keywords: travelogues, Kyiv, Russian Empire, guidebooks, nineteenth century.

Матеріал надійшов 16.03.2018